

НАУКОВІ ІСТОРИЧНІ ШКОЛИ В УКРАЇНІ: ФАНТОМИ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Питання про індивідуалістський чи колективістський характер наукової діяльності є дискусійним, і хоча його розв'язання в той чи інший спосіб нічого принципово в науці не змінює, воно тривалий час приваблює вчених. Наукові школи, як одна з форм колективної взаємодії в історичній науці, перебувають під пильною увагою наукознавців та істориків. Школам у науці присвячено чимало праць, які створюють ситуацію перевиробництва текстів у цій галузі, що робить практично неможливим всебічне уявлення про них¹. Наслідком цього є перетворення наукової дискусії в обговорення не стільки феномену наукових шкіл, скільки інтерпретацій дискурсу цієї проблеми, а відтак, постійно відбувається розмивання сенсу й змісту поняття. Це потребує повернення до витоків цієї проблеми й з'ясування реального змісту концепту “наукова школа”.

На початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії відбулась перша дискусія з приводу школи В.Антоновича². С.Томашівський, оцінюючи діяльність В.Антоновича, писав: “Він не вийшов із ніякої спеціальної школи, так і не створив своєї власної. ... Звісно сам Антонович мав учеників, бо був університетським професором, давав їм науковий провід, під його боком виростало нове покоління істориків, та при том ніякої школи (в розумінні одноцільного історичного напрямку) не існувало, ані не мав учеників в сім розумінню ... се не було навіть у вдачі В.Антоновича творити якусь нову школу”³. М.Довнар-Запольський – учень В.Антоновича, відповідаючи на ці закиди, зауважив: “Вопрос о Киевской исторической школе иногда возникает в науке; он рассматривается наиболее подробно в книге г. Томашевского, посвященной обзору научных трудов В.Б., и решается автором в отрицательном смысле. Г. Томашевский не объясняет, что именно понимает он под названием научной школы, но по-видимому, в его представлении с термином школы соединяется понимание такой

форми разработки научных вопросов, которая связывает самостоятельность научной мысли, почти может даже тормозить развитие науки”⁴. М.Довнар-Запольський вважав, що школа В.Антоновича існувала на тій підставі, що “основной элемент исторической школы есть направление, цель работ, такую целью В.Б. всегда ставил монографическую разработку областной истории”⁵, хоча застерігав, що “для понятия школы в исторической науке указанные две черты общности работ имеют второстепенное значение потому, что метод науки с развитием ее употребляется с одинаковым успехом всеми учеными и в нем возможны теперь лишь модификации; идейное направление социальной монографии может быть и неотчетливо выражено”⁶. Згодом сумнівів щодо існування школи В.Антоновича не поменшало. Д.Дорошенко зауважував: “Говорячи про “школу” Антоновича, не треба це розуміти в тім смислі, що він виховав таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. Такої “школи” Антонович не утворив. За те він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на науково-дослідчому полі. Він не в’язав їх своїми власними – в тім числі національними – поглядами; це видно хоча б з того, що з його наукової школи повиходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов’ю до наукової праці й обернути їхній хист на досліди на полі української історії. І йому пощастило, як рідко кому з учених, виховати велику силу наукових дослідників, з яких деякі позаймали згодом університетські катедри у Києві, Харкові, Одесі, Львові, Кракові, а інші, хоч і не зробили професорської кар’єри, проте придбали собі почесне ймення видатних істориків”⁷. Звичайно, наведені оцінки школи В.Антоновича не вичерпують усіх точок зору на цей феномен. Проте, вони вельми показові своєю обережністю, зумовленою, передусім, невизначеністю поняття “наукова школа”, по відношенню до, здавалося б, усім відомого та впливового наукового осередку. Ця непевність, яку виказали сучасники В.Антоновича та його учні, передалась наступним поколінням істориків.

Увага до колективних форм взаємодії вчених виопуклилась у 60-70-х рр. ХХ ст. Радянська наука відреагувала на виклик з Заходу – появу роботи Т.Куна⁸, що стала неабияким імпульсом для становлення наукознавства в СРСР. Сам факт виходу збірника “Школи в науке” (1977) багато в чому визначав позицію радянського наукознавства – на індивідуальну монографію Т.Куна було дано колективну відповідь. У збірнику було чітко артикульовано найближчі завдання радянського наукознавства: воно виникає як реакція радянських вчених на створену Т.Куном картину розвитку науки: “Школа противопоставляется “нормальной науке” в известной концепции Т.Куна о парадигме как основе сплочения научного сообщества. По Т.Куну, школы – симптом незрелости науки. Они исчезают с утверждением общепринятого образца научной деятельности (парадигмы) и появляются вновь в период кризиса – распада некогда единого сообщества на группировки, разделенные множеством логико-психологических барьеров. Эта трактовка школы обострила интерес к вопросу, который остается в тени, когда понятие о школе в науке ограничивают такими признаками как: а) обучение творчеству и б) разработка собственной концепции”⁹.

Колективізм, а рїгої визначальний для усього радянського суспільства, спричинив всебічне вивчення наукових шкіл. Водночас, наука решти світу, при значній долі колективних зусиль у її здобутках, не заходила з таким завзяттям вивчати ці проблеми, у цілому вдовольнившись роботою Т.Куна з його акцентом на парадигми¹⁰. За Т.Куном, в основу просування науки покладена не діяльність суб’єктів науки, а результати цієї діяльності – парадигми – зразок постановки і вирішення наукових проблем¹¹. На його думку, існування наукових шкіл характерне для початкових або кризових етапів розвитку науки. Вони виконують свою місію – пошук шляхів розв’язання наукових проблем, а після того, коли спосіб знайдено, визнано і він став домінуючим, тобто створюється парадигма, школи втрачають свою актуальність, адже сформовані ними підходи стають загальнодоступними та загальноновживаними, й надалі втрачається пряма асоціація з школою¹². Крім того, світоглядні засади європейців (у радянському світогляді це поняття ширше – капіталістичний світ) базуються на пошануванні індивідуальних здобутків у науці. У західній історіографії наукова школа – це не відправна точка поступу науки як соціальної організації

вчених, а насамперед точка зростання наукової думки, попри її індивідуальний чи колективний характер. Власне, як і у Т.Куна, парадигма та її заперечення – це траєкторія розвитку науки, а кількість людей, їхній формальний чи неформальний статус, що за цим стоїть, принципового значення не має. Заперечення парадигми не означає її зникнення, навпаки поява нових поглядів на проблеми – стимул до конкуренції – головного чинника розвитку науки¹³.

Як наслідок, у радянському наукознавстві концепція Т.Куна була визнана “екстремістською”¹⁴, а боротьба з нею набула широкого розмаху. Зародження та існування наукових шкіл як результат розвитку науки розглядалися виключно у рамках марксистської методологічної моделі. Значна увага при цьому приділялась колективному характеру наукової роботи з метою обґрунтувати знеособлення наукових здобутків та усупільнення результатів наукової праці. Підкреслювалась недосконалість концепції Т.Куна на противагу виваженим оцінкам радянських наукознавців¹⁵. Водночас, представлені у збірнику “Школи в науке” підходи до розуміння організаційних засад функціонування наукових шкіл надовго закріпились у схоларних студіях. Зокрема, проблеми дослідницької програми як основи для об’єднання вчених, лідерства в рамках школи, комунікації в середовищі вчених, функції наукових шкіл донині трактуються на підставі матеріалів збірника¹⁶.

Як свого часу знаковим для радянської історіографії був вихід збірника “Школи в науке”, так для української історіографії символічною стала поява у середині 80-х рр. роботи Л.Винара, присвяченої діяльності М.Грушевського. У ній Л.Винар застеріг, що питання, пов’язані з науковими школами, “в науковій історіографії (українській і світовій) не є належно устійнені”¹⁷. Водночас, визначені ним риси наукової історичної школи потребують уважного прочитання. Л.Винар свідомо відділив засновника й керівника наукової школи з його учнями і співробітниками¹⁸ від ознак того, що складає *діяльність* історичної школи¹⁹. Він не приховував, що свідомо розділив “поняття і складники “історичної школи”, щоб краще зрозуміти характер історичної школи Грушевського”²⁰. Цим самим, на нашу думку, він вказав на те, що сутність наукової школи слід шукати, передусім, у стосунках засновника-вчителя з учнями, а виділені ним складові її діяльності – це лише умови реалізації спільного проекту, який може бути названий історичною школою.

При цьому Л.Винар, виділивши “ідеальний тип” наукової школи, який не завжди існує в такій чистій формі”²¹, залишив простір для імплементації цього концепту з урахуванням конкретних історіографічних реалій: “Деколи деякі складники історичної школи відсутні, проте це не означає, що вона не існує”²². Відтоді, виведений Л.Винаром “ідеальний тип” наукової історичної школи, без застереження зазначених особливостей, став мірилом для усіх подальших реконструкцій в рамках схоларної проблематики не лише в українській історіографії²³ – головна увага “школознавців” була зосереджена на виокремленні осередків істориків, які у структурно-функціональному відношенні відповідали визначеній моделі.

У пострадянській історіографії продовжилось формування дискурсу наукової школи, який головним чином складався навколо визначення сутності наукових шкіл як явища розвитку науки, а також звівся до застосування тих чи інших підходів до пошуку наукових шкіл в минулому історичної науки²⁴. Українські історики заходилися наповнювати власний історіографічний простір відповідним змістом: відстежувати традиції, досліджувати доробок істориків, вивчати історичне співтовариство, відшуковуючи в ньому колективи, плеяди та генерації дослідників, об’єднаних роботою в певній освітній чи науково-дослідній інституції, ідеєю, традицією, що створювало підстави для виокремлення наукових шкіл – центрів, які, за мінливих життєвих реалій, ставали форпостами вивчення історії в Україні. Проте, на цьому етапі далися ознаки методологічних проблеми. Складність визначення наукових шкіл в Україні полягає у ліквідації спадковості між поколіннями істориків – відмова від методологічних засад дослідження, що домінували за радянської доби, а також частковий розкол на “стару” – марксистську історіографію та “нову” генерацію вчених – продукт епохи методологічного плюралізму, в якій, попри вік, уподобання та дослідницький досвід, кожний історик пройшов методологічне чистилище – ситуацію методологічної невизначеності / травматизму. Ті, хто перейнявся новими ідеями, почали не лише інакше писати історію, а й сприймати історіографічну традицію. Таким чином, відбувалась приватизація / роздержавлення історіографічного простору, на якому залишилась частина істориків, які по-радянськи продовжили вирішувати нові проблеми, – консерватори, і частина, яка сповна користувалась нагодою

варіативності у виборі підходів до минулого. За таких обставин, фокус уваги сягнув тих етапів розвитку української історичної науки, які виходили за межі “недалекого минулого” й безпосередньо не були пов’язані з сучасністю – доби зародження українознавчих студій у XIX – на початку XX ст. Конструювання наукових шкіл у цьому просторі, з одного боку, засвідчило невідпорний поступ вітчизняної історичної науки, з іншого – породило безліч запитань щодо реконструювання складу, діяльності та доробку тієї чи іншої наукової школи. Цілком природно, на перший план вийшли “модельні” наукові школи В.Антоновича²⁵ та М.Грушевського²⁶, які започаткували концепцію вивчення української історії. Посіяне ними інтелектуальне зерно лягло на вдячний ґрунт – з’явилися історики України. Проте, жодна зі шкіл, сформованих наприкінці XIX – на початку XX ст., не “проскочила” крізь методологічне чистилище радянської історіографічної традиції – були заперечені ідеї, на підставі приналежності до “ворожих / фашистських шкіл” були усунуті люди, перебудовані інституції, вибудовано систему підготовки “правильних” істориків. Чергову хвилю методологічної та організаційної перебудови вітчизняна історіографія пережила у 90-х рр. XX ст. Це означає, що в українській історіографії періодично втрачалась необхідна для шкіл тяглість дослідницької традиції, а також руйнувався зв’язок поколінь.

За останні два десятиліття чимало дослідників намагались обґрунтувати існування наукових шкіл в українській історіографії, і, напевно, не менше було думок всупереч їхнім твердженням. Відтак, окрім “модельних” шкіл в українській історіографії були виведені з тіні школи Д.Багалія²⁷, М.Василенка²⁸, М.Довнар-Запольського²⁹, Київська історико-юридична школа³⁰, Ніжинська історична школа³¹. Поруч з ними – обережні спроби “прикинути” можливість існування шкіл Д.Яворницького³², М.Костомарова³³, І.Линниченка³⁴, М.Слабченка³⁵ та ін. Не вщухають дискусії навколо школи О.Лазаревського³⁶. Відбулося коригування змісту концепту “школа М.Грушевського”³⁷. Це все відбувалося на тлі загострення теоретичних суперечностей щодо критеріїв конституювання наукової школи і відповідності нововиявлених шкіл цим критеріям.

Про існування наукових шкіл у повоєнній історіографії не йшлося. За тогочасних суспільно-політичних реалій “більшість університетів не мали змоги розвинути свої власні академічні

школи”³⁸. На думку Я.Грицака, єдиним винятком була школа М.Ковальського у Дніпропетровському університеті, який користувався привілейованим становищем на українських теренах у радянському освітньому просторі³⁹. Як і у випадку зі школами у попередню добу, феномен Дніпропетровської історичної школи в сучасній історичній науці став об’єктом непростих історіографічних дискусій⁴⁰. На цьому тлі розмови про наукові школи в сучасній українській історіографії далі кулуарів не розповсюджуються.

Останнім часом ідеї наукової школи на пострадянському просторі загрожує набуття нею гіпертрофованих форм. Зокрема, у Росії з 1996 р. вживаються заходи щодо державної підтримки провідних наукових шкіл. Згідно з інструктивними документами про надання грантів, провідною науковою школою “считается сложившийся коллектив исследователей различных возрастных групп и научной квалификации, связанных проведением исследований по общему научному направлению и объединенных совместной научной деятельностью”⁴¹. Очевидно, під дане визначення підпадає практично будь-який науковий осередок (формальний чи неформальний), який працює над виконанням наукового проекту, що значною мірою дискредитує ідею школи. Як неформальне наукове об’єднання – наукова школа може стати результатом діяльності науково-дослідної установи чи університету як інституції? Тим не менше, підтримка на державному рівні сприяла активізації “школопошукових” досліджень в усіх галузях знань⁴². Прикро, але в українському науковому та освітньому середовищі також спостерігаються тенденції до створення шкіл заради шкіл – у вищих навчальних закладах затверджуються положення про наукову школу і на підставі нього “виводиться” N-на кількість “власних” наукових шкіл у складі професора та його аспірантів⁴³.

Розуміння Perezілості проблеми наукових шкіл спричинила появу в сучасній українській історіографії низки серйозних аналітичних оглядів В.Гоцуляка, В.Заруби та С.Водотики⁴⁴, в також статті І.Колесник та О.Яся в “Енциклопедії історії України”⁴⁵. Зрештою, пошук інваріантності тлумачень феномену “наукова школа” в радянській та пострадянській історіографії, ламання списів з приводу існування тих чи інших шкіл дало підстави Г.Швидько дійти висновку, що з приводу наукових шкіл “наукова дискусія чи то не завершилася, чи то звершилася нічим”⁴⁶. Примітним є те,

що подібного результату дійшли фахівці у студіювання дослідницьких колективів у Європі та Америці. Існування неформальних об'єднань вчених у них не викликає сумнівів, проте вони констатували відсутність консолідованого підходу до виділення такого типу об'єднань науковців, як “незримі коледжі”, що, на їхню думку, заважає продовженню вивчення цього феномену⁴⁷. Школами ж там давно вже називають навчальні заклади чи їхні підрозділи, які пропонують освітні послуги в галузі історії – готують істориків. В Україні також добре відомі так звані школи молодих науковців, запозичені з Заходу, в яких здійснюється науковий вишкіл – майстер-класи відомих вчених для науковців-початківців.

Така ситуація, очевидно, спонукає до чергового переосмислення феномену в цілому. Тим більше, що світовий досвід підкреслює можливість цього. За умов методологічного плюралізму навіть такі “штампи” як “школа Анналів” піддаються перегляду. Зокрема, французькі історики неодноразово заперечували назву “школа”, вбачаючи в ньому кастову замкненість та примусове підпорядкування одноманітності, віддаючи перевагу найменуванню “нова історична наука”⁴⁸. Очевидно, дослухаючись до них, частина істориків також уникають віднесення цього осередку до “шкіл”⁴⁹, натомість відводячи йому місце “руху”⁵⁰. Проте переважна більшість дослідників керуються логікою, сформульованою Б.Могильницьким: “В новейшей литературе ставится под сомнение правомерность употребления самого понятия “школа “Анналов“. Ему противопоставляются альтернативные понятия, такие как “движение “Анналов“ и “дух “Анналов“. Тем не менее, понятие “школа Анналов” по-прежнему широко употребляется в науке и университетском преподавании. Буду использовать его и я, и не столько потому, что такое словоупотребление стало привычным. В ее деятельности существует нечто большее, поднимающееся над отдельными, пусть существенными, различиями, объединяющее, по крайней мере, два первых поколения “анналистов” и позволяющее говорить о научной школе”⁵¹.

Насамперед, слід розрізнити наукову школу як феномен історіографічної дійсності, де вона є продуктом тривалої співпраці вчених, об'єднаних спрямованістю наукових студій, у рамках якої вони розробляють певну дослідницьку програму, запропоновану науковим “батьком”-засновником та під його керівництвом або

вироблену самостійно кожним членом наукового об'єднання. Це форма взаємодії, яка ґрунтується на спільних методологічних, методичних та духовних засадах⁵². Обов'язковою умовою виникнення та існування наукової школи є співробітництво науковців в інтелектуальному середовищі й передавання напрацьованого досвіду наукової роботи учням та послідовникам, залучення їх до певної наукової традиції. Цьому має сприяти наявність формальних інституцій, які уможливають постійні контакти вчених, а також засоби публікації результатів наукових студій. Таку школу слід відрізнити від метафори, яка постфактум визначає результат докладання спільних зусиль вчених по регенерації дослідницького потенціалу певної галузі знань в рамках реалізації освітніх та дослідницьких проєктів. Очевидно, що метафора представляє історіографічну реальність з точки зору підсумків дослідницьких процесів, тоді як в реальному вимірі школа найчастіше визначається як умова досягнення результату, тому й виникає дисонанс між бажаним і дійсним, тому не усі згодні з появою в історіографічних святцях чергової школи. Зважаючи на те, що школа є постфактум-конструкція, відправною точкою її виділення та осмислення є, як це не парадоксально, смерть її засновника / лідера, в результаті чого набувають завершеності усі інтелектуальні, комунікативні та інфраструктурні канали взаємодії, що лежали в основі діяльності осередку. Тобто, наукова школа – це посмертна нагорода талановитому вченому за його інтелектуальну, організаторську та педагогічну діяльність, яка здобула визнання у науковому світі. Так сталося, зокрема, і з школою М.Ковальського. На початку ХХІ ст. М.Ковальський, оцінюючи роль кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського університету у підготовці наукових кадрів, скромно зазначив: “Дослідження й підсумки праці кафедри історіографії та джерелознавства ДДУ дозволяють прослідкувати формування й діяльність наукових історичних шкіл”⁵³. При цьому він не вказав на те, що більшість зі згаданих у статті молодих кандидатів наук були його учнями. Й лише після його смерті школа М.Ковальського історіографічно легітимізувалась⁵⁴.

Наукова школа – це неформальне об'єднання вчених. Тому важко представляти діяльність школи як роботу кафедр, інститутів та лабораторій, оскільки вони, як формальні підрозділи дослідницьких установ, вирішують наукові завдання часто-густо відмінні

від тих, навколо яких відбувається згуртування вчених. Відтак інфраструктура школи – це лише умова зближення вчених, можливість здійснювати постійні контакти. Саме в площині цих контактів – особистих та опосередкованих – криється те, що робить школу школою.

У зв'язку з цим, необхідно переглянути відносини учитель-учень. Насамперед, передавання досвіду наукової роботи може здійснюватись різними шляхами. Науковий вишкіл – ремесло історика – під час навчання / “учнівства” здобуває учень, послідовник – творчо використовує ідеї попередників, а епігон – поширює висловлені ними думки. В разі, якщо “ремесло історика” та дослідницькі “know-how” передаються в рамках певної дослідницької традиції, виникають підстави для конституювання наукової школи. Кожен історик приєднується до певної дослідницької традиції і намагається її вдосконалити й продемонструвати свій вишкіл на практиці. Примітним є те, що людський вимір школи як правило не виходить за межі одного-двох поколінь, з урахуванням першого покоління в особі засновника школи, тоді як інтелектуальний та ідейний впливи тривають значно довше. Ця ідея не є новою. Свого часу Л.Винар передбачав можливість “історіографічного ухилу”⁵⁵ – відходу учнів від ідей вчителя. Л.П.Лаптева, у свою чергу, висловила думку про те, що “школу следует определять ... лишь как сообщество научных единомышленников в рамках одного-двух поколений, т.е. пока действует учитель”⁵⁶. Очевидно у такий спосіб для наукової школи у соціальному вимірі справедливим є перефразований принцип – учень мого учня – не мій учень. Особистісне знання від учнів до наступних поколінь вчених транслюється у модернізованому та редукованому вигляді з урахуванням життєвого та дослідницького досвіду – тобто від учнів до їхніх учнів передається вже інше особистісне знання, на відміну від сприйнятого від учителя. Досвід українських наукових шкіл доводить, що їхня регенерація обмежувалась одним-двома поколіннями учнів, а традиція (концепції, парадигми) жила головним чином за рахунок послідовників. З іншого боку, наслідування, вдосконалення та заперечення ідей вчителів, за умови їх підтримки іншими вченими, – основа для іншої школи. Так, учнем обласної школи В.Антоновича був М.Довнар-Запольський, який, у свою чергу, навколо писцевих книг об'єднав гурт послідовників, з-поміж яких був Г.Ма-

ксимович, який у Ніжині розпочав студії з історії Гетьманщини й долучив до цього А.Єршова й М.Петровського. Питання: Хто до якої школи належав? Ніхто з дослідників А.Єршова та М.Петровського до школи В.Антоновича не зараховує. Відтак, наукова школа – це одне-два покоління, в рамках яких відбувається формування однодумців-наступників. Надалі вона являє собою співтовариство вчених, які у своїй дослідницькій практиці лише відштовхуються від стрижневої ідеї попередників.

Лідер та засновник школи – це дві ролі, які виконує учитель на етапі формування наукової школи. Першу він виконує на етапі реалізації власного дослідницького проекту, який згодом стане основою для залучення зацікавлених осіб для його спільної реалізації. Учитель залишається лідером аж до моменту оволодіння його учнем / учнями – єдиним поколінням його справжніх наступників – методологією та методикою наукового пошуку, тобто знань, необхідних для усвідомлення концепції учителя, та, власне, включення в активну дослідницьку діяльність. У цей момент лідерство припиняється, й учитель стає першим серед рівних.

Одним з найголовніших критеріїв формування вченого є спілкування з учителем, результатом якого є оволодіння “особистим знанням” – неформалізованими компонентами наукових принципів та наукової діяльності вченого, які стосуються вміння бачити проблему, передбачати можливі шляхи її вирішення, спрямування теоретичного або практичного застосування наукових ідей тощо. ”Особисте знання”, співпраця з майстром, постійне спілкування з ним, сприйняття та усвідомлення “законів” його майстерності і морально-етичних принципів наукової діяльності, способів вибору наукових проблем, методів їхнього розв’язання, пояснювальних та регуляторних принципів сприяє тому, що стиль мислення, властивий наставнику, переходить до його учнів⁵⁷. Крім того, формальне й неформальне спілкування учителя з учнем є невід’ємним фактором процесу виховання вченого, який тісно пов’язаний з формуванням особистості. Становлення особистості вченого відбувається шляхом самовдосконалення вченого у процесі навчання дослідницькому ремеслу під керівництвом учителя. Водночас учитель зростає разом зі своїми учнями, філософськи сприймаючи власні помилки та недоліки в роботі та продукуючи нові ідеї – основу для продовження досліджень.

Школа – це феномен взаємодії в науці, який народжується впродовж тривалого часу. Результати діяльності шкіл, або конституювання нової школи, виявляються дедуктивним шляхом – відштовхуючись від ідеї школи, вивчається сукупність індивідуальних траєкторій життєдіяльності у науковому середовищі, на основі чого робиться висновок про наявність чи відсутність підстав для визнання колективних засад у цій діяльності. Значно менше, на жаль, приділяється уваги виявам творчої взаємодії між вченими, плеканню та трансляції дослідницьких традицій. Джерелами для вивчення шкіл слугують тексти істориків (праці, спогади, листи, автобіографії) та документи тих інституцій, з якими вони мали формальні стосунки. Зважаючи на те, що переважна більшість дослідників відкрито не ідентифікувала й не ідентифікує себе зі школами, реконструкція школи здійснюється шляхом інтерпретації текстів – вирощування матерії школи на основі гіпертекстових конструкцій. Таким чином, ступінь сформованості ознак школи для кожного інтерпретатора може бути різною, а відтак, досліджуваний об’єкт в очах дослідників може постати центром, осередком і, зрештою, школою. Визнання чи не визнання школи – це вияв позиції вченого. Тому необхідно подолати комплекс меншовартості в історичній науці, звільнитись від зверхності у ставленні до оцінки здобутків попередніх поколінь дослідників. Оскільки наукова школа є результатом саморефлексії, головними умовами визначення наукової школи повинні стати відповідальність й професіоналізм дослідника, його глибока обізнаність у схолярній проблематиці та історії історичної науки.

Ситуація ускладнюється тим, що дедалі більше суперечливих думок з приводу існування тих або інших шкіл підриває довіру до історіографів та наукознавців, які, самі того не помічаючи, завели проблему наукових шкіл у глухий кут. Суперечки з приводу наукових шкіл наближаються в своїй сутності до тверджень, які більше спираються на віру, аніж на наукове знання. Шлях подолання цих суперечностей частково був передбачений Т.Куном: “В той же степени (столь же значительной, сколько и неполной), в какой две научные школы не согласны друг с другом относительно того, что есть проблема и каково ее решение, они неизбежно будут стремиться переубедить друг друга, когда станут обсуждать относительные достоинства соответствующих парадигм. В аргумента-

циях, которые постоянно порождаются такими дискуссиями и которые содержат в некотором смысле логический круг, выясняется, что каждая парадигма более или менее удовлетворяет критериям, которые она определяет сама, но не удовлетворяет некоторым критериям, определяемым ее противниками⁴⁵⁸.

Наведені міркування повинні скоригувати оптику бачення наукових шкіл в бік більш спокійного ставлення до метафори “наукова школа”, значення якої може бути представлене різним за складом наративом, й більш виважено співвідносити її з історіографічною дійсністю. Відтак, наукова школа в українській історіографії перестане бути примарою, фантомом, чимось надзвичайним, а навпаки набуде своєї справжньої суті – самотутньої / неформальної інтелектуальної традиції, яка спирається на спільність дослідницьких устремлінь плеяди вчених, результатом якої є постановка й розв’язання важливих наукових завдань й організація наукової соціалізації науковців-початківців. Лише за таких умов можливе подолання анабіотичного стану, в якому наукові історичні школи перебувають в Україні.

---

¹ Анкерсмит Ф.Р. История и тропология: взлет и падение метафоры / [пер. с англ. М. Кукарцева, Е. Коломоец, В. Катаева]. – М., 2003. – С. 315–316.

² Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини ХІХ – початку ХХ століття (М.І.Костомаров, В.Б.Антонович, М.С.Грушевський) / В.В.Ващенко. – Дніпропетровськ, 1998. – С. 93–94; Кіян О.І. Генезис поняття “Київська історична школа” в історіографії / О.І.Кіян // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 154–166.

³ Томашівський С. В.Антонович. Його діяльність на ниві історичної науки / Степан Томашівський. – Львів, 1906. – С. 65–66.

⁴ Довнар-Запольский М.В. Исторические взгляды В.Б.Антоновича / М.В.Довнар-Запольский // Чтения в Историческом обществе Несторалепописца. – К., 1909. – Кн. ХХІ. – С. 35–36.

⁵ Там само. – С. 37.

⁶ Там само.

⁷ Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д.Дорошенко. – Прага, 1942. – С. 161.

⁸ Kuhn T. The Structure of Scientific Revolution / Thomas Kuhn. – University of Chicago Press, 1962. – 173 p.; Кун Т. Структура научных революций / Томас Кун. – М., 1975.

⁹ Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа / М.Г.Ярошевский // Школы в науке. – М., 1977. – С. 8.

¹⁰ Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє / Пітер Берк // Нові перспективи історіописання / [За ред. П.Берка]; [пер. з англ.]. – К., 2004. – С. 10.

¹¹ Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969г. [пер. с англ. И.З.Налетова] / Томас Кун. – М., 1977. – С. 11.

¹² Там само. – С. 39, 233.

¹³ Там само. – С. 149–150, 198.

¹⁴ Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке / Г.П.Мягков. – Казань, 2000. – С. 130.

¹⁵ Штейнер Г. Связь социального и познавательного факторов в творческой деятельности научных школ / Г.Штейнер // Школы в науке. – М., 1977. – С. 114; Гасилов В.Б. Научная школа – феномен и исследовательская программа науковедения / В.Б.Гасилов // Там само. – С. 125–127.

¹⁶ Зербіно Д.Д. Наукова школа: лідер і учні / Д.Д.Зербіно. – Львів, 2001. – С. 10–11. Malciené L. Scientometric Analysis of a Scientific School / L.Malciené // Scientometrics. – 1989. – Vol. 15. – No. 1–2. – P. 73–85.

¹⁷ Винар Л. Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866-1934). – БМ: Сучасність, 1986. – С. 53–54.

¹⁸ Там само. – С. 53.

¹⁹ Там само. – С. 54.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Михальченко С.И. О школах и направлениях в исторической науке / С.И. Михальченко // XXI век: актуальные проблемы исторической науки: Материалы междунар. науч. конф., посвящ. 70-летию ист. фак. БГУ. Минск, 15–16 апр. 2004 г. / [Редкол.: В.Н.Сидорцов. (отв. ред.) и др.]. – Минск: БГУ, 2004. – С. 38–39.

²⁴ Див.: Мягков Г.П. Научное сообщество в исторической науке: опыт русской исторической школы / Г.П.Мягков. – Казань, 2000. – 296 с.; Лаптева Л.П. В.И.Ламанский (1833-1914) и его историческая школа / Л.П.Лаптева // Российские университеты в XVIII–XX веках: Сб. науч. статей. – Воронеж, 2002. – Вып. 6. – С. 68–83; Гришина Н.В. “Школа В.О.Ключевского” в историографии: научный дискурс и историогра-

фическая судьба / Н.В.Гришина // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 12 (150). – История. Вып. 31. – С. 131–137; Иванова Т.Н. Анализ дискуссии о научной школе В.И.Герье в современной историографии / Т.Н.Иванова // Вестник Чувашияского университета. – 2010. – № 4. – С. 31–37.

²⁵ Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики). – М.–Брянск, 1997. – 228 с. Корінний М. Про внесок школи В.Б.Антоновича в дослідження історії Лівобережної України давньоруських часів (історіографічний нарис) / М.Корінний // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16-18 березня 1993 р., м. Київ: Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 77–82.

²⁶ Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові / Василь Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.; Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С. Грушевського / С.І.Білокінь // Український історичний журнал. – 1996. – № 5. – С. 106–131; 1999. – № 5. – С. 110–118; Верба І. Київська історична школа М.С. Грушевського: організаційно-технічні моменти / Ігор Верба, Оксана Юркова // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 268–284; Сохань П.С. М.С. Грушевський і Асадеміа: Ідея, змагання, діяльність / П.С.Сохань, В.І.Ульяновський, С.М.Кіржаєв. – Київ, 1993. – 319 с.

²⁷ Богдашина О. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри Історії української культури ім. акад. Д.І.Багалія (1921–1934) / О.Богдашина. – Харків, 1994. – 195 с.

²⁸ Водотика С. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку української історичної науки на початку ХХ ст. / С.Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16(2). – С. 270–290.

²⁹ Карпусь Д.О. Педагогічна діяльність М.В.Довнар-Запольського в Університеті св. Володимира та формування ним київської школи економічної історії / Д.О.Карпусь // Проблеми славянознавства: Сборник наукових статей і матеріалів. – 2005. – Вип. 7. – С. 158–170; Його ж. Теоретико-методологічні погляди М.В.Довнар-Запольського та їх вплив на формування методології київської історико-економічної школи / Дмитро Карпусь // П'ять міжнародних доунараїнських читанні. – Гомель, 2005. – С. 118–135; Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б.Антонович, М.В.Довнар-Запольский и их ученики) / С.И.Михальченко. – М.–Брянск, 1997. – 228 с.

³⁰ Бондарук Т.І. Західноруське право: дослідники і дослідження (Київська історико-юридична школа) / Т.І.Боднарук. – К., 2000. – 158 с.;

Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии: некоторые итоги изучения / С.И.Михальченко // Источниковедение и краеведение в культуре России. Сборник к 50-летию служения Сигурда Оттовича Шмидта Историко-архивному институту. – М., 2000. – С. 400–401.

³¹ Острянюк А.М. Ніжинська історична школа (до постановки проблеми) / А.М.Острянюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2001. – Т. 7. – С. 369–391; Зозуля С.Ю. Чи існувала Ніжинська історична школа в 20-х роках ХХ ст.? // Література і культура Полісся. – Ніжин, 2003. – Вип. 21. – С. 333–335.

³² Ковальський М.П. Місце Д.І. Яворницького у вітчизняному історіографічному процесі / М.П.Ковальський // Вчений-подвизник: Життєвий шлях та літературна спадщина відомого на Придніпров'ї археолога, історіографа, краєзнавця та етнографа Д.І.Яворницького. [Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 135-річчю з дня народження вченого]. – Дніпропетровськ, 1991. – 78 с.; Мерніков Г.І. Риси історичної школи в творчості Д.І. Яворницького / Г.І.Мерніков // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 31–33.

³³ Підгорна Л. Микола Костомаров – репрезентант міфологічної школи / Л.Підгорна // Вісник Львівського університету. Серія: Філологія. – 2007. – Вип. 41. – С. 27–36.

³⁴ Музичко О.Є. Линниченко Іван Андрійович. 1857–1928 / О.Є.Музичко // Одеські історики. Енциклопедичне видання Том 1 (початок ХІХ – середина ХХ ст.). – Одеса, 2009. – С. 210–215.

³⁵ Шевчук А.В. Передумова формування наукової школи М.Слабченка в Одесі / А.В.Шевчук // Гілея. – 2011. – Вип. 46. – С. 148–154.

³⁶ Коваленко О.Б. Регіональна історіографія Північного Лівобережжя: витоки, еволюція, спадщина / О.Б.Коваленко // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К., 1999. – С. 11–18; Його ж. Олександр Лазаревський і розвиток історичної науки в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / О.Б.Коваленко // Сумська старовина. – 2004. – № ХІІІ–ХІV. – С. 7–12; Воронов В.І. О.М Лазаревський як історик та археограф / В.І.Воронов // Український історичний журнал. – 2009. – № 3. – С. 48–67.

³⁷ Грицак Я. Чи була школа Грушевського? / Я.Грицак // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференцій / [За ред.. Я.Грицака, Я.Дашкевича]. – Львів, 1999. – С. 162–171.

³⁸ Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001. Десятиліття змін / Ярослав Грицак // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 45.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Колесник І. Дніпропетровська історіографічна школа: спроба саморефлексії / Ірина Колесник // Ейдос. – 2006. – Вип. 2. – С. 381–404; Брехуненко В. Дніпропетровський СНІД (Синдром наукового імунodefіциту) / Віктор Брехуненко // Український археографічний щорічник. – К. – Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 413–431; Чернов Е.А. Открытое письмо доктору исторических наук Виктору Брехуненко / Е.А.Чернов // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / [За ред. О.І.Журби]. – Дніпропетровськ, 2010. – Вип. 4. – С. 86–102.

⁴¹ Дежина И. Научные школы: интеллектуальная капитализация или стагнация? / И. Дежина, В. Киселева // Мировая экономика и международные отношения. – 2009. – № 1. – С. 43–51.

⁴² Мирская Е.З. Научные школы: история, проблемы и перспективы / Е.З.Мирская // Науковедение и новые тенденции в развитии российской науки / [Под ред. А.Г.Аллахвердяна, Н.Н.Семеновы, А.В.Юревича]. – М., 2005. – С. 244–265; Куперштох Н.А. Научные школы России и Сибири: проблемы изучения / Н.А.Куперштох // Философия науки. – Новосибирск, 2005. – № 2 (25). – С. 93–106; Ваганов А. Неформальное объединение ученых. Ведущие научные школы как инкубаторы новых кадров для науки / А.Ваганов // Независимая газета. – 2008. – 14 мая.

⁴³ Віднянський С. Проблеми всесвітньої історії в українській історіографії: стан та перспективи досліджень / Степан Віднянський // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія міжнародних відносин. – 2010. – Ч. 2. – С. 50–51.

⁴⁴ Заруба В. Наукова школа в історичній науці. До постановки проблеми / Віктор Заруба // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – 2006–2007. – Вип. 15. – С. 769–781; Водотика С. Наукові історичні школи і провідні тенденції розвитку української історичної науки на початку ХХ ст. / С.Водотика // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16(2). – С. 270–290; Гоцуляк В.В. Вивчення сучасними вченими проблеми наукової школи / В.В.Гоцуляк // Вісник Черкаського університету. Серія “Історичні науки”. – 2009. – Вип. 160/161. – С. 10–16.

⁴⁵ Колесник І.І. Наукові напрями, школи, течії, гуртки / І.І.Колесник, О.В.Ясь // Енциклопедія історії України: У 10 т. / [Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.]. – К., 2010. – Т. 7: Мл–О. – С. 214–224.

⁴⁶ Микола Павлович Ковальський. Ad honores... Ad memorandum...: Збірник наукових праць / [За ред. Г.К.Швидько]. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 5.

⁴⁷ Crane D. Invisible colleges: diffusion of knowledge in scientific communities / Diana Crane. – Chicago: University of Chicago Press, 1972. – 213 p.; Zuccala A. Modeling the invisible college / Alesia Zuccala // Journal of the American Society for Information Science and Technology. – 2006. – Vol. 57. – No. 2. – P. 152-168.

⁴⁸ Гуревич А.Я. Исторический синтез и Школа “Анналов” / А.Я.Гуревич. – М., 1993. – С. 27.

⁴⁹ Дюпон-Мельниченко Ж.Б. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів, 2001. – 170 с.

⁵⁰ Burke P. The French Historical Revolution. The Annales school. 1929-1989 / Peter Burke. – Stanford University Press, 1990. – P. 2.

⁵¹ Могильницький Б.Г. История исторической мысли ХХ века: Курс лекций. Вып. II: Становление “новой исторической науки” / Б.Г.Могильницький. – Томск, 2003. – С. 6.

⁵² Остряко А.М. Вказ. праця. – С. 369.

⁵³ Ковальський М.П. Підготовка кандидатів історичних наук у Дніпропетровському державному університеті (1970-1990-ті рр.) / М.П.Ковальський // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Історіографія та джерелознавство в часовому вимірі: Міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 16.

⁵⁴ Микола Павлович Ковальський. Ad honores... Ad memorandum...: Збірник наукових праць / [За ред. Г.К.Швидько]. – Дніпропетровськ, 2007. – 390 с.

⁵⁵ Винар Л. Вказ. праця. – С. 54.

⁵⁶ Лаптева Л.П. Вказ. праця. – С. 81.

⁵⁷ Карцев В.П. Социальная психология науки и проблемы историко-научных исследований / В.П.Карцев. – М.: “Наука”, 1984. – С. 75.

⁵⁸ Кун Т. Структура научных революций. С вводной статьей и дополнениями 1969 г. [пер. с англ. И.З.Налетова] / Томас Кун. – М., 1977. – С. 149.

У статті зроблено спробу узагальнити підсумки вивчення наукових шкіл в українській історіографії. Відзначено здобутки й прорахунки у цій царині, зроблено певні уточнення щодо коректного розуміння цього феномену.

Ключові слова: наукова школа, історична школа, незримий коледж, українська історіографія.